

Н.М. Шевченко*

ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ТА ГОСПОДАРСЬКІ САНКЦІЇ

Значення юридичної відповідальності, у тому числі господарсько-правової, нині істотно зростає у зв'язку з підвищенням ролі правових засобів у вирішенні завдань регламентації господарського обігу. Відповідальність має розглядатися в якості одного з діючих важелів механізму господарювання, що здійснює значний вплив на прискорення економічного розвитку нашого суспільства. У цьому виявляється актуальність дослідження господарсько-правової відповідальності та господарських санкцій.

Відповідальності в господарському праві присвячена досить значна наукова юридична література. Найбільш докладно ці питання розглядалися в роботах В.К. Мамутова, В.С. Мартем'янова, Г.В. Пронської, В.С. Щербини та інших вчених. Однак, залишається багато дискусійних проблем, що становлять значний інтерес, тим більш, що в загальній теорії також не вироблено єдиного поняття юридичної відповідальності.

Метою цієї статті є дослідження господарсько-правової відповідальності у її співвідношенні з господарськими санкціями та їх видами.

Одним з найбільш розповсюджених поглядів на юридичну відповідальність є її розуміння як застосування заходів державного примусу.

Юридична відповідальність визначається як застосування до правопорушника передбачених санкцією правової норми заходів державного примусу, що виявляються у формі позбавлень особистості, організаційного або майнового характеру¹. Подібним із наведеним є визначення юридичної відповідальності як застосування до особи, яка вчинила правопорушення, заходів державного примусу, передбачених санкцією порушеної норми, у встановленому для цього процесуальному порядку². Юридична відповідальність має державно-примусовий характер, вона полягає в застосуванні до правопорушника юридичних санкцій, що містять певні позбавлення та обмеження особистого, майнового та іншого характеру³.

Нерідко в загальній теорії права ототожнюється юридична відповідальність і заходи державного примусу. Юридична відповідальність трактується як передбачений санкцією правової норми захід державного примусу, у якому виражається державний осуд винного в правопорушенні суб'єкта і який складається в позбавленнях та обмеженнях особистого, майнового або організаційного характеру⁴. А.Б. Венгеров вважає, що юридична відповідальність — це встановлені законом заходи впливу на правопорушника, що містять для нього несприятливі наслідки, які застосовуються державними органами в порядку, установленому державою⁵.

© Шевченко Н.М., 2005

* *здобувач кафедри підприємницького та комерційного права Одеської національної юридичної академії*

¹ Теория государства и права. Учебник / Под ред. В.М. Корельского и В.Д. Перевалова. — М.: Изд. группа Норма-Инфра-М, 1998. — С. 418; Енгибарян Р.В., Краснов Ю.К. Теория государства и права: Учебное пособие. — М.: Юристъ, 1999. — С. 233.

² Общая теория государства и права. Академический курс в двух томах / Под ред. М.Н. Марченко. Том 2. Теория права. — М.: Зерцало, 1998. — С. 592.

³ Марчук В.Н., Николаева Л.В. Основные понятия та категории права: Навч. посібник. — К.: Істина, 2001. — С. 94.

⁴ Общая теория права и государства: Учебник / Под ред. В.В. Лазарева. — 2 изд., пер. и доп. — М.: Юристъ, 1996. — С. 41.

⁵ Венгеров А.Б. Теория государства и права: Учебник для юридических вузов. — М.: Новый Юрист, 1998. — С. 558.

Разом з тим правильно відзначається, що заходи державно-правового примусу, тобто примусу, передбаченого правом, не зводяться до юридичної відповідальності, підставою якої є правопорушення. Є заходи, які не пов'язані з правопорушеннями або безпосередньо з них не впливають. До них відносяться міри захисту порушених прав⁶. Юридична відповідальність — одна з форм державного примусу, що забезпечує правову систему суспільства. По суті, це завжди негативна реакція держави на протиправну дію. Ця реакція містить несприятливі наслідки для правопорушника, установлені правом⁷.

С.А. Комаров спробував поєднати у визначенні поняття юридичної відповідальності її різні сторони. На думку вченого, за своїм змістом юридична відповідальність виступає у вигляді застосування до особи заходів державно-примусового впливу, а за своїм безпосереднім вираженням — це наявність несприятливих наслідків для правопорушника⁸. Ретроспективна юридична відповідальність є виконанням правопорушником обов'язків на підставі державного примусу, праввідношенням, що виникає між державою й особою, на яку покладаються обов'язки зазнати несприятливих наслідків і обмежень за вчинене правопорушення⁹.

Підсумовуючи аналіз точок зору на юридичну відповідальність, слід зазначити, що різниця в позиціях учених відображає різні сторони та аспекти юридичної відповідальності. Не заперечуючи необхідного взаємозв'язку юридичної відповідальності з державним примусом, разом з тим, вважаємо навряд чи правильним їхнє ототожнення, так само як і ототожнення юридичної відповідальності із праввідношенням або з юридичним обов'язком.

Для правильного розуміння юридичної відповідальності необхідно дослідити її співвідношення із санкціями. Складність такого аналізу укладається в тому, що термін “санкція” також є багатозначним. Він позначає, по-перше, захід державного примусу, що застосовується до правопорушника; по-друге, структурний елемент правової норми; по-третє, несприятливі наслідки правопорушення у вигляді додаткових обтяжень, обмежень права особистого або майнового характеру. У цьому дослідженні становить інтерес санкція, насамперед, як захід державного примусу, що застосовується до правопорушника.

У літературі існують кілька точок зору на взаємозв'язок відповідальності і санкції. Відповідно до однієї з них, санкція — це різновид відповідальності; згідно з другою — відповідальність є видом санкцій; відповідно до третьої — санкції та відповідальність рівнозначні.

Вважаємо, що не можна ототожнювати санкції і відповідальність, оскільки відповідальність є не заходом державного примусу, а її застосуванням. Крім того, юридична відповідальність означає застосування не будь-якої санкції. В юридичній літературі прийнятий поділ санкцій на дві самостійні групи: заходи відповідальності та міри захисту.

Тому заходи відповідальності та інші санкції, що не є такими, необхідно чітко розмежовувати. Відповідальністю слід вважати лише застосування санкцій, що мають на меті покарання винного правопорушника і виражаються в позбавленні його суб'єктивного права або покладанні на нього додаткових несприятливих наслідків.

Ці загальнотеоретичні посилки є основою для дослідження юридичної відповідальності у сфері господарювання (підприємництва).

Найменування такої відповідальності є спірним у літературі. В останні роки в літературі та нормативно-правових актах зустрічається термін “економічна відповідальність”. На наш погляд, економічна відповідальність у правовому регулюванні самостійного значення не має.

⁶ Черданцев А.Ф. Теория государства и права: Учебник для вузов. — М.: Юрайт, 1999. — С. 321.

⁷ Венгеров А.Б. Вказ. праця. — С. 556.

⁸ Комаров С.А. Общая теория государства и права: Учебник. — 3-е изд., пер. и доп. — М.: Юрайт, 1997. — С. 356.

⁹ Там само. — С. 360.

Деякі учені вважають за необхідне формування єдиного виду юридичної відповідальності підприємців за порушення встановленого державою порядку здійснення підприємницької діяльності — підприємницької відповідальності. Такий рід юридичної відповідальності об'єктивно необхідний і фактично існує у вітчизняному законодавстві за назвою економічних або господарських санкцій¹⁰.

Термін “підприємницька відповідальність” вважаємо спірним. Більш прийнятним, на наш погляд, є вживання терміну “відповідальність у сфері підприємництва”, що розуміється як сукупність заходів державного примусу, які передбачені нормами права та тягнуть за собою негативні наслідки для підприємця у вигляді позбавлення прав унаслідок порушення ним правопорядку або законних прав та інтересів інших осіб у ході підприємницької діяльності¹¹.

Найбільш точним вважаємо позначення такої відповідальності в якості господарсько-правової. Разом з тим, і у визначенні поняття господарсько-правової відповідальності немає єдності думки вчених.

Так, на думку Г.В. Пронської, господарсько-правова відповідальність — це економічні за змістом і юридичні за формою методи впливу на економічні інтереси суб'єкта господарювання — правопорушника¹². Д.Х. Липницький і А.Д. Болотова вважають, що господарсько-правова відповідальність — це певний механізм перекадання несприятливих наслідків з одного учасника господарських відносин на іншого¹³. Під господарською відповідальністю розуміється настання несприятливих майнових наслідків (стягнення збитків, штрафу тощо) при порушенні правил функціонування господарського механізму, які встановлюються державними органами в інтересах держави або сторонами в договорі¹⁴.

Разом з тим, найбільш розповсюдженим є позначення господарсько-правової відповідальності через поняття “господарські санкції”. В.С. Щербина вважає, що відповідальність у господарському праві (господарсько-правова відповідальність) — це комплексний правовий інститут, який має свій особливий предмет регулювання — господарські правопорушення¹⁵. Відповідальністю є застосування до правопорушника встановлених законом або договором санкцій, внаслідок чого він зазнає майнових втрат. Отже, поняття господарсько-правової відповідальності включає в себе і майнові наслідки застосування санкцій¹⁶. Господарсько-правова відповідальність, на погляд В.К. Мамутова, це зазнавання (або несення) господарським органом несприятливих економічних наслідків безпосередньо в результаті застосування до нього передбачених законом санкцій (мір відповідальності) економічного характеру¹⁷.

Ця точка зору підтримана законодавцем. Згідно зі ст. 216 Господарського кодексу України учасники господарських відносин несуть господарсько-правову відповідальність за правопорушення у сфері господарювання шляхом застосування до правопорушників господарських санкцій на підставах і в порядку, передбачених цим Кодексом, іншими законами та договором. Господарськими санкціями, відповідно до ст. 217 ГК, визнаються заходи впливу на правопорушника у сфері господарювання, в результаті застосування яких для нього настають

¹⁰ Задыхайло Д. Проблемы кодификации предпринимательского законодательства // Предпринимательство, хозяйство и право. — 1998. — № 5. — С. 6.

¹¹ Предпринимательское право: Учебник / Под ред. Е.Г. Губина, П.Г. Лахно. — М.: Юристъ, 2001. — С. 70.

¹² Господарське право: Практикум / За заг. ред. В.С. Щербини. — К.: Юрінком Інтер, 2001. — С. 197.

¹³ Хозяйственное право: Учебник / Под ред. В.К. Мамутова. — К.: Юринком Интер, 2002. — С. 863.

¹⁴ Шломер А. Особливості господарської відповідальності у сфері економіки // Підприємництво, господарство і право. — 2002. — № 6. — С. 6.

¹⁵ Щербина В.С. Господарське право України: Навч. посібник. — 2-е вид., перероб. і доп. — К.: Юрінком Інтер, 2001. — С. 160.

¹⁶ Там само. — С. 164.

¹⁷ Мамутов В.К., Овсиенко В.В., Юдин В.Я. Предприятие и материальная ответственность. — Киев: Наукова думка, 1971. — С. 27.

несприятливі економічні та/або правові наслідки.

У науково-практичному коментарі Господарського кодексу України вказується, що поняття господарських санкцій та їх виділення в окрему самостійну групу є новелою в законодавстві і охоплює широке коло заходів, перелік та порядок здійснення яких встановлено іншими статтями розділу V Кодексу і спеціальними законами¹⁸.

Як зазначається в літературі, господарсько-правова санкція становить визначену безпосередньо законом або договором міру (масштаб, величину) відповідальності правопорушника. Це гранична величина майново-примусового впливу на правопорушника, який може застосувати до нього кредитор або відповідний орган (суд). Господарсько-правові санкції у своїй сутності є економічно-юридичними. Тому в законодавстві визначення економічні і майнові можуть вживатися як тотожні. Термін “економічні” означає, що за змістом господарсько-правова відповідальність є економічною. Це негативний економічний вплив на правопорушника, щоб стимулювати його виконати зобов’язання¹⁹.

Що стосується класифікації господарських санкцій, то загальноприйнятим в учбовій літературі є класифікація господарських санкцій на такі види: відшкодування збитків; сплата неустойки; конфіскація як вид господарсько-правових санкцій; господарсько-адміністративні штрафи; оперативно-господарські санкції; планово-розрахункові (оціночні) санкції; господарсько-організаційні санкції²⁰.

У Господарському кодексі України класифікація санкцій здійснена іншим чином. Згідно з ч. 2 ст. 217 ГК у сфері господарювання застосовуються такі види господарських санкцій: відшкодування збитків; штрафні санкції; оперативно-господарські санкції.

Таким чином, Господарський кодекс України розрізняє види господарських санкцій залежно від способу впливу та механізму реалізації, а також від економічного та правового результату, на який вони спрямовані, тобто їх функцій.

Зокрема, перший вид господарських санкцій — відшкодування збитків — має на меті поновлення порушеної матеріальної сфери потерпілого від господарського правопорушення. Це закріплено в ч. 1 ст. 224 ГК України: учасник господарських відносин, який порушив господарське зобов’язання або установлені вимоги щодо здійснення господарської діяльності, повинен відшкодувати завдані ним збитки суб’єкту, права або законні інтереси якого порушено.

Застосування другого виду господарських санкцій, а саме, штрафних санкцій, спрямовано передовсім на покарання за допущене правопорушення. Згідно з ч. 1 ст. 230 ГК штрафними санкціями в Господарському кодексі визнаються господарські санкції у вигляді грошової суми (неустойка, штраф, пеня), яку учасник господарських відносин зобов’язаний сплатити у разі порушення ним правил здійснення господарської діяльності, невиконання або неналежного виконання господарського зобов’язання.

Третій вид господарських санкцій — оперативно-господарські санкції. Згідно з ч. 1 ст. 235 ГК за порушення господарських зобов’язань до суб’єктів господарювання та інших учасників господарських відносин можуть застосовуватися оперативно-господарські санкції — заходи оперативного впливу на правопорушника з метою припинення або попередження повторення порушень зобов’язання, що використовуються самими сторонами зобов’язання в односторонньому порядку. Виходячи з цього законодавчого визначення, можна дійти висновку, що оперативно-господарські санкції виконують запобіжну функцію та мають на меті припинення порушення виконання господарських зобов’язань та недопущення або мінімізацію їх негативних наслідків.

Згідно з ч. 3 ст. 217 ГК, крім зазначених господарських санкцій, до суб’єктів господарювання за порушення ними правил здійснення господарської діяльності застосовуються адміністративно-

¹⁸ Науково-практичний коментар Господарського кодексу України / За заг. ред. В.К. Мамутова. — К.: Юрінком Інтер, 2004. — С. 354.

¹⁹ Щербина В.С. Вказ. праця. — С. 164-165.

²⁰ Господарське право: Практикум / За заг. ред. В.С. Щербини. — К.: Юрінком Інтер, 2001. — С. 200.

господарські санкції. Згідно з ч. 1 ст. 238 ГК за порушення встановлених законодавчими актами правил здійснення господарської діяльності до суб'єктів господарювання можуть бути застосовані уповноваженими органами державної влади або органами місцевого самоврядування адміністративно-господарські санкції, тобто заходи організаційно-правового або майнового характеру, спрямовані на припинення правопорушення суб'єкта господарювання та ліквідацію його наслідків.

Тлумачення цих норм дозволяє дійти висновку, що адміністративно-господарські санкції є одним з видів господарських санкцій. Адміністративно-господарські санкції спрямовані на охорону правовідносин суб'єкта господарювання та органів державної влади і місцевого самоврядування. Під час застосування цього виду санкцій використовуються владні й адміністративно-розпорядничі функції відповідних державних органів, а стягнення з порушників проводиться не на користь їх контрагентів, а до державного бюджету чи до бюджетів органів місцевого самоврядування.

Разом з тим, Господарський кодекс України чітко розмежовує адміністративно-господарські та інші види господарських санкцій за критерієм суб'єкта, який їх застосовує. Відповідно до ч. 4 ст. 217 ГК господарські санкції застосовуються у встановленому законом порядку за ініціативою учасників господарських відносин, а адміністративно-господарські санкції — уповноваженими органами державної влади або органами місцевого самоврядування.

Однак, ця норма сформульована не зовсім коректно, оскільки адміністративно-господарські санкції теж є видом господарських санкцій, зазначених у ній. Тому не всі господарські санкції застосовуються за ініціативою учасників господарських відносин, а лише три види, зазначені в ч. 2 ст. 217. Для того, щоб уникнути непорозуміння при тлумаченні цієї норми, слід було б вказати в ч. 4 ст. 217 ГК, що господарські санкції, зазначені в ч. 2 цієї статті, застосовуються у встановленому законом порядку за ініціативою учасників господарських відносин, а адміністративно-господарські санкції — уповноваженими органами державної влади або органами місцевого самоврядування.

Таким чином, господарсько-правовій відповідальності властиві загальні риси юридичної відповідальності: вона містить державний примус, суспільний осуд правопорушника, супроводжується появою для нього негативних наслідків у формі певних обмежень. Разом з тим, вона має специфічні риси, що дозволяють відмежувати її від інших видів відповідальності.

Господарсько-правову відповідальність можна визначити як застосування господарських санкцій, що здійснюється за допомогою державного примусу і виражається в суспільному осуді винного правопорушника і покладанні на нього додаткових обтяжень майнового характеру або позбавленні його суб'єктивного права.

Для господарсько-правової відповідальності як інституту господарського права важливим є удосконалення господарських санкцій, які хоча і забезпечують окремі сфери господарювання, але потребують розвитку. Це стосується, зокрема, деяких адміністративно-господарських санкцій, що передбачені у Господарському кодексі України, але не знайшли закріплення в інших законах. Зокрема, не закріплені в спеціальних законах такі передбачені в Господарському кодексі адміністративно-господарські санкції як зупинення дії ліцензії (патенту) на здійснення суб'єктом господарювання окремих видів господарської діяльності, скасування державної реєстрації суб'єкта господарювання тощо.

Усунення зазначених прогалин та неточностей у законодавстві буде сприяти досягненню системності і погодженості в регламентації належного охоронно-правового забезпечення господарської діяльності.

Стаття рекомендована до друку кафедрою підприємницького та комерційного права Одеської національної юридичної академії (протокол № 7 від 4 лютого 2005 року)